Urbanistické a krajinářské aspekty kostelní architektury

Urban and Landscape Aspects of Church Architecture

Jiří Kupka

Abstract:

The construction of a church is always situated within the context of its surrounding built environment as well as the broader landscape framework. It therefore cannot be considered merely as a solitary object, a self-contained entity. It is also necessary to take into account its placement within the settlement, which carries both practical and symbolic implications, as well as its position within the landscape. A certain spatial relationship has always been formed between human settlements and places of worship. Wherever human settlements exist, one can reliably assume the presence of spaces dedicated to religious worship, set apart and separated from everyday use. The symbolism of the Christian church is already evident in its location within the settlement, in its role within the overall image of the city as well as in its partial spaces and urban interior. It is further reflected in the very form of the building, in its individual components and details, both in the interior and the exterior. In relation to sacred architecture in general, as well as church architecture specifically, landscape aspects are also of great importance. The choice of location is fundamental to sacred architecture, just as important as the choice of architectural form. Ecclesiastical buildings, especially pilgrimage churches situated in prominent locations, continue to play a crucial role in our cultural landscape. They often form striking landmarks that serve not only as means of orientation, identification, and spatial harmonization, but also as signs of the presence of the Church in the world. The text further reflects that in the 21st century the position of the Church in society, as well as that of the church building within the settlement, has changed. All the more reason, therefore, to approach its placement and form within the organism of the settlement and within the landscape and its spatial composition with sensitivity and a comprehensive perspective.

Keywords:

Liturgical space, Sacred architecture, Church architecture, Urban composition, Landscape composition, Pilgrimage sites, Cultural landmarks

KUPKA, Jiří (2026). Urbanistické a krajinářské aspekty kostelní architektury. In: KUGL, Jiří, ed. *Člověk, stavba a územní plánování 18*. ČVUT v Praze, Fakulta stavební. pp. 140–159. ISBN 978-80-01-07579-1. ISSN 2336-7687.
Článek je licencován pod licencí Creative Commons BY-NC-ND 4.0 (Uveďte autora-Neužívejte komerčně-Nezpracovávejte 4.0 Mezinárodní). Licenční podmínky: *http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.cs*

1 Úvod

Stavba kostela má na rozdíl od profánní architektury řadu specifik. Kostel nelze, resp. není vhodné hodnotit pouze z hlediska architektury, formy a funkce architektonického prostoru, ale také z hlediska teologického a symbolického. Neboť, jak uvádí architekt Emil Steffann:

> „Otázka dobré stavby kostelů není otázka stylu. Není důležité, zda je stavba provedena ve stylu klasicistickém, novogotickém, nebo ve stylu lidové architektury. Není důležité, zda má, nebo nemá kostel věž. (...) Nejde o schéma, nejde ani o nějaké zbožné schéma, nýbrž o chrám sám, o posvátný, smysluplný prostor. O prostor jako viditelné tělo křesťanské obce shromážděné kolem oltáře." (cit. dle Černoušek, 1995).

Kostely musí nepochybně plnit všechny funkční i normativní požadavky jako ostatní budovy, tj. konkrétní antropometrické nároky stanovené pro veřejné stavby (rozměry mobiliáře, průchozí šířky, kubatura prostoru apod.), požadavky na konstrukci (statika, izolace) i na provoz (požární bezpečnost, únikové cesty, bezbariérový přístup apod.). Projekt kostela musí, stejně jako každý architektonický návrh, splňovat humanitní požadavky (propojení architektonického díla s lidskými potřebami a měřítky) i požadavky estetické a technické, včetně fyzikálních zákonitostí, stavebních technologií a funkcí. To vše tak, aby stavba poskytovala kvalitní uživatelský i technický standard (zejména z hlediska akustických, tepelných a světelných podmínek) a zajišťovala ochranu před klimatickými vlivy, a to v rámci daných ekonomických možností i platných právních a technických předpisů.

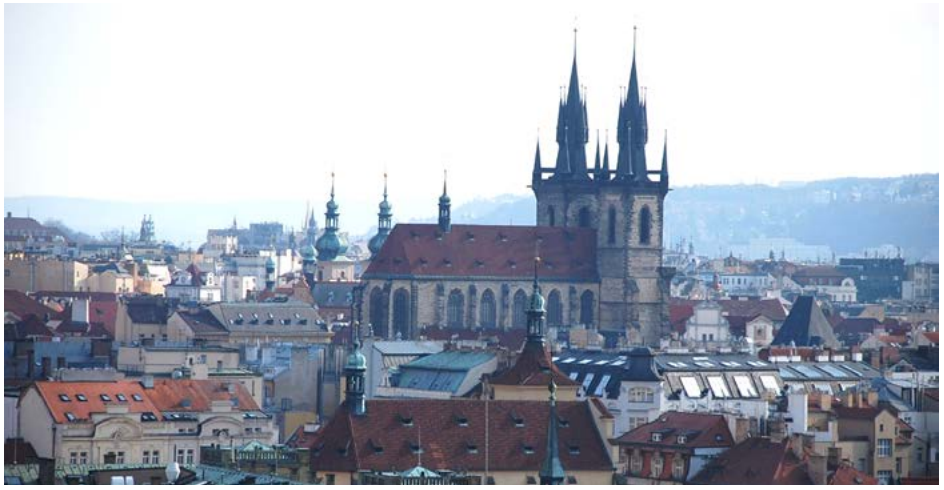
Obr. 1 – Pohled na panorama Starého a Nového Města z Letné ukazuje množství vertikál věží různých architektonických stylů odkazujících na transcendentní rozměr našeho života. Vertikální linie a tvary vyjadřují aktivní vztah k nebi a zároveň přání přijímat světlo. Ostatně vertikalismus a sakrální architektura k sobě vždy měly blízko. (zdroj: autor, 2010)

Požadavky na současné chrámové stavby, z nichž vyplývají konkrétní nároky a kritéria jejich řešení, vycházejí také z teologického chápání chrámu. Berger (2008) uvádí tři základní požadavky na kostel. Kostel musí vyhovovat obci, tj. nesmí zastírat jednotu Božího lidu navzdory jeho hierarchickému členění a rozmanitosti úřadů, služeb a charismat; naopak ji má zřetelně vyjadřovat. Kostel musí vyhovovat liturgii, tj. musí být přizpůsoben různým funkcím během liturgické slavnosti, a zároveň mít symbolický charakter a působit jako výzva. Kostely mají v neposlední řadě – jako viditelné stavby – být znameními církve putující na zemi, obrazy zvěstujícími nebeský Jeruzalém a místy, v nichž se již zde na zemi uskutečňuje tajemství společenství Boha a lidí. Ačkoli je tedy společnou stavbou svatého chrámu Božího společenství věřících spolu s Kristem – Hlavou, a místo liturgického shromáždění je „jenom" technickou pomůckou, přesto znamená pro věřícího člověka mnoho, neboť událost církve je na takového místo prakticky vázána a přetrvávající prostor dává také mimo čas bohoslužebného shromáždění návštěvníkům domov v obci, v Boží blízkosti (Berger, 2008).

Kostely se tedy nemohou považovat za pouhé prostory „pro veřejnost", které jsou k dispozici pro shromáždění všeho druhu. Jsou to místa posvěcením nebo požehnáním trvale vyhrazená pro bohoslužbu (instrukce Koncerty v kostelích, 1987). Účelové určení kostela zaznívá v instrukci liturgické komise německých biskupů (1949):

> „Křesťanský Boží dům je požehnaná a – i nezávisle na eucharistii – zvláštní Boží přítomností naplněná stavba, ve které se shromažďuje lid. Zde se setkává za prvé a především, aby slavil obnovení Kristovy oběti vykoupení; za druhé, aby přijímal ovoce Kristovy výkupné oběti ve svatých svátostech; za třetí, aby slyšel Boží slovo; za čtvrté, aby vzdával hold Kristu, přítomnému v eucharistickém chlebě; za páté, aby se věnoval mimoliturgickým pobožnostem." (cit. dle Prostor kostela..., 2004)

Dva tisíce let života církve se odehrávají v mnoha typech staveb. Institucionalizovaná lokální církev si zpravidla dříve či později zřizuje vlastní prostor, v němž se může shromažďovat ke slavení liturgie. Architektura je prostředkem, který člověku poskytuje „existenciální oporu". Prostředí ovlivňuje lidské bytí, a z toho vyplývá, že účel architektury přesahuje pouhou funkcionalitu.

Obr. 2 – Dominanta chrámu Matky Boží před Týnem v panoramatu Prahy z Letné. V křesťanské společnosti tvořil kostel střed sídla, byl se svými věžemi nejvyšší a nejvýznamnější stavbou, orientačním bodem nejen pozemské cesty, ale i cesty duchovní. (zdroj: autor, 2010)

Člověk potřebuje symboly, tedy umělecká díla, která reprezentují „životní situace", neboť jednou ze základních lidských potřeb je zakoušet vlastní život jako smysluplný. Úkolem uměleckého díla je nést a zprostředkovávat významy (Norberg-Schulz, 1994). Kdybychom zkoumali půdorysy kostelů, mohli bychom na jejich základě napsat celé dějiny ekleziologie, tedy představ, které má člověk o církvi. Natolik jsou těsné vazby mezi koncepcí stavby a sebepochopením společenství, jež se v ní shromažďuje (De Clerck, 2002).

Na druhou stranu však, jak již bylo uvedeno výše, pouhé teologické hodnocení stavby není dostačující, neboť kostel vždy byl a je vrcholným dílem architektury a umění své doby.

Stavba kostela se vždy dostává do kontextu s okolní zástavbou i krajinným rámcem. Nelze o ní proto uvažovat pouze jako o solitérním objektu, uzavřené entitě. Je nutné zohlednit také její umístění v sídle, které má jak praktické, tak symbolické souvislosti, i její polohu v krajině. Mezi lidskými sídly a kultovními místy se historicky utvářel specifický vztah vyjádřený v prostoru. Tam, kde existují lidská sídla, lze zpravidla očekávat i místa náboženského kultu, oddělená a vyčleněná z běžného užívání. Symbolika křesťanského chrámu se přitom projevuje již v jeho poloze v sídle, v jeho uplatnění v obraze města jako celku i v jeho dílčích prostorech a urbanistickém interiéru. Stejně tak se odráží ve vlastní formě stavby, v jejích částech i detailech, a to jak v interiéru, tak v exteriéru (Kupka, 2010).

V souvislosti se sakrální architekturou obecně, a s architekturou kostelů zvláště, jsou zásadní i krajinářské aspekty. Volba místa je pro sakrální stavbu stejně podstatná jako volba její architektonické formy. Církevní stavby, zejména poutní kostely situované v dominantních polohách, hrají dodnes významnou roli v kulturní krajině. Často vytvářejí výrazné kulturní dominanty, které slouží nejen jako prostředek orientace, identifikace a harmonizace prostoru, ale také jako znamení přítomnosti církve ve světě.

2 Metodika

Text příspěvku vychází z analýz a výsledků zpracovaných v rámci rigorózní práce *Liturgický prostor: Reflexe uspořádání kostela,* obhájené na Katolické teologické fakultě v Praze v roce 2010. Teoretická část je založena na rešerši odborné literatury, zejména církevních dokumentů vydaných po II. vatikánském koncilu, které se zabývají uspořádáním a smyslem liturgického prostoru. Jedná se především o *Katechismus katolické církve* (KKC), *Kodex kanonického práva* (CIC) a konstituci o liturgii *Sacrosanctum concilium* (SC). Vedle toho jsou různé aspekty liturgického prostoru řešeny i v dalších normativních dokumentech církve, v liturgických knihách i v dokumentech týkajících se liturgického prostoru vydávaných jednotlivými partikulárními církvemi.

Krajinářská problematika vychází z více než dvacetileté praxe v hodnocení krajinného rázu, v jehož rámci je mezi zákonnými kritérii ochrany uveden také požadavek na zachování kulturních dominant (§12 ZOPK), jimiž jsou velmi často právě stavby kostelů. Zákonodárce mezi prvky a jevy spoluvytvářejícími a popisujícími krajinný ráz explicitně uvádí kulturní dominanty krajiny, čímž zdůrazňuje jejich význam pro její charakter a rázovitost. Kulturní dominanta krajiny představuje člověkem bezprostředně vnímaný výsledek lidské činnosti. Může jít o konkrétní krajinný prvek či složku, případně o dochované stopy kultivace krajiny, jejichž význam je nesporný z hlediska historie, architektury či jiných oblastí lidské činnosti a které svým projevem zásadním způsobem ovlivňují charakter krajinného rázu. Je zřejmé, že kulturní dominanty – velmi často právě kostely a kaple – hrají v krajině významnou roli a podílejí se na utváření její identity, jedinečnosti a nezaměnitelnosti.

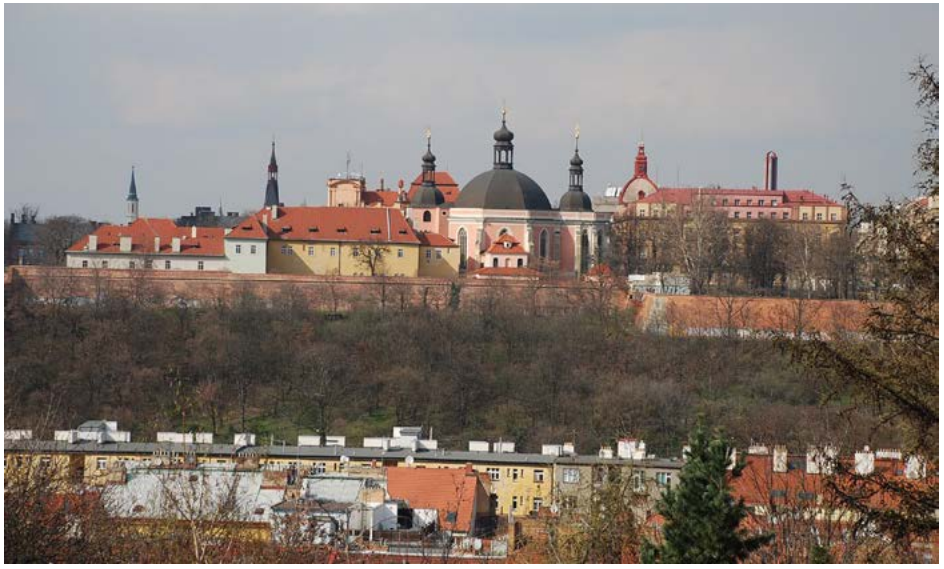
Výsledkem uvedených rešerší a analýz je souhrnný teoretický text, který hodnotí danou problematiku z několika odlišných hledisek a na závěr formuluje podněty k tomu, jak vnímat stavby kostelů ve městech i v krajině v době, kdy většina společnosti již není křesťanská a kostely pro řadu lidí ztratily značnou část své symbolické funkce, tj. reflektuje

proměnu postavení církve ve společnosti ve 21. století i proměnu role kostela v sídle. O to důležitější je dnes uvažovat o jeho poloze a formě citlivě a komplexně – jak v rámci organismu sídla, tak v kontextu krajiny a jejího vizuálního působení. Tento příspěvek není manuálem či návodem pro projektanty, což by vzhledem ke zcela individuálním situacím sporadicky stavěných kostelních staveb v ČR bylo spíše kontraproduktivní. Má za cíl předložit některé důležité teze a položit několik důležitých otázek, které by neměly při uvažování o kostele v sídle či krajině zůstat opominuty.

3 Kostel ve městě

Ve vztahu k našim středoevropským podmínkám není nutné podrobně popisovat první staletí křesťanství, kdy sakrální prostory odrážely opakující se období pronásledování křesťanů. Záhy po legalizaci křesťanství se však kostely stávají dominantními a reprezentativními budovami měst. Kostel uprostřed města či v krajině participuje na jiném prostoru, než jaký jej obklopuje. Je hranicí, prahem, mostem mezi světem profánním a sakrálním. Profánní svět je v něm překročen, transcendován. Z tohoto důvodu má jeho umístění uvnitř sídla i v krajině velký význam, a to nejen funkční a provozní, ale i symbolický (Kupka, 2013a).

Stavba křesťanského chrámu uvnitř sídla je svědeckou výpovědí o církvi Ježíše Krista; svědčí o její nadčasovosti, současně je však i svědectvím o době, ve které vznikala. Vypovídá o nadnárodním charakteru Kristovy církve a zároveň je součástí národní kultury – je znakem univerzální církve i domovem konkrétního místního společenství. Slouží všem sociálním vrstvám a skupinám bez rozdílu, současně však svědčí o materiálním bohatství či chudobě těch, kteří ji stavěli (Komrska, 1991).

Obr. 3 – Pohled přes nuselské údolí Botiče k hradbám Nového Města, za kterými vyniká areál kostela Panny Marie a sv. Karla Velikého na Karlově, založený Karlem IV. Stavba měla mimořádný symbolický význam. Byla koncipována jako napodobenina kaple v Cáchách (místa korunovace římských králů) a zasvěcena sv. Karlu Velikému. Karel IV. tím zdůraznil svou návaznost na tradici Karla Velikého, svého patrona. Proces kanonizace vedl v Cáchách v roce 1165 protipapež Paschal III, protože jej však neschválil pravoplatný papež, nebyla nikdy oficiálně uznána jako univerzální. Takové zasvěcení kostela je tedy velmi vzácné, omezené na několik málo míst. (zdroj: autor, 2010)

3.1 Kostel jako dominanta

O místě, které se má volit pro budování chrámů, pojednává Palladio a vyjadřuje tím přístup, které ve většině případů platil po mnohá století. Renesanční architekt a teoretik píše:

> (Staří) se domnívali, že se sluší ostatním bohům nalézat místa pro stavbu jejich chrámů podle vlastností, které jim připisovali, a podle způsobů jejich obětí. Ale my, kteří jsme zvláštní milostí Boha osvobozeni od těchto temnot a opustili jsme jejich marnou a falešnou pověru, budeme volit pro chrámy ta místa, která budou v nejvznešenější a nejslavnější části města, daleko míst nepočestných a na krásných a ozdobných náměstích, do nichž ústí mnoho ulic, takže je možno vidět každou část chrámu v její důstojnosti, což zmnoží zbožnost a obdiv každého, kdo ji uvidí a pozoruje. A budou-li ve městě pahorky, zvolí se nejvyšší jejich část. Ale nejsou-li tam vyvýšená místa, vyzdvihne se rovina chrámu nad ostatní město natolik, kolik bude vhodné, a ke chrámu se bude vystupovat po stupních, protože vystupování ke chrámu nese s sebou větší zbožnost a důstojnost. Čela chrámu se udělají tak, aby vedla do největší části města, aby se zdálo, že náboženství bylo ustanoveno jakoby strážcem a ochráncem měšťanů. (Palladio IV.I)

O kostelu se i v současnosti stále přemýšlí jako o dominantě, která by měla v urbanismu města spoluvytvářet jeho centrum. V křesťanské společnosti skutečně tvořil kostel střed sídla, byl se svými věžemi nejvyšší stavbou. Umísťování chrámů vycházelo z pojetí Boha jako Cesty, Pravdy a Života[1] (Gočová, Soročinová, 1991). „Cesta" je prostorově zhmotněná postavením chrámu v pohledově exponované poloze, většinou na vyvýšeném místě. Je tím zdůrazněna důstojnost domu Božího, do kterého vstupujeme, abychom se povznesli nad světské starosti a touhy. Chrám se stal orientačním bodem nejen pozemské cesty, ale i cesty duchovní. Tehdejší urbanismus vyjadřoval „pravdu" o životě a filozofii tehdejších křesťanů. Bůh byl centrem jejich pozemského snažení, kostel na náměstí centrem sídla[2]. Kostel byl spojen i s „Životem". Téměř u všech chrámů byly budované hřbitovy, což byla jasná výpověď o životě a smrti. Na místě, kde se symbolicky spojuje země s nebem, končí pouze život pozemský.

Církev vždy trvala na důstojné poloze kostela uprostřed života lidí[3]. Proto se v průběhu století staly křesťanské chrámy dominantami měst a vesnic. Z hlediska urbanistické kompozice byly umisťovány v těžištních polohách. V raném středověku se kamenné kostely budovaly na pečlivě zvolených místech, orientovány podle slunce. Okolní zástavba se vytvářela kolem nich ve zcela podřízeném postavení. Později byly kostely jako vrcholná architektonická a umělecká díla vkomponovány do obrazu města. Stále byly orientovány podle kosmu, ale už byly vědomě začleňovány do komplexu ulic a náměstí. Umisťování kostelů mělo uvnitř sídla mimořádný význam. Vybírala se pro ně místa na návrších nejen na základě požadavků estetických nebo ideových, ale i tak, aby měly dobrou základovou půdu a dostatečně hlubokou hladinu spodní vody, aby byly dobře viditelné, aby se z nich dobře rozléhal zvuk zvonů a také aby byly dobře bránitelné (opevněné kostely). Kostely případně s okolním zastavěním označují ve středověkých městech obvykle jejich nejstarší jádra. Uchovávají své původní umístění i tehdy, kdy bylo ostatní město přestavěno na pravidelném půdorysu. Lze soudit, že některé nejstarší kostely se stavěly na místech bývalých pohanských svatyní jako projev převahy křesťanského náboženství (Hrůza a Zajíc, 1995). Gotická katedrála „potřebuje" měšťanské domy, které se k ní leckdy přimykají, aby získala správné optické měřítko

1 „Ježíš mu odpověděl: Já jsem cesta, pravda a život. Nikdo nepřichází k Otci než skrze mne." (Jan 14,6)

2 „Hledejte spíš jeho království, a to ostatní vám bude přidáno." (Lk 12,31)

3 „Kristus je ve vás, naděje na věčnou spásu." (Kol 1,27b)

pro svou velikost, bohatství a rozmanitost tvarů. Výška sousedních domů udává lidské měřítko, hřebeny střech sotva dosahují k okapovým římsám bočních lodí katedrály. Tato velikost a monumentalita byla podmíněna významem stavby ve společnosti. Na venkově je toto dominantní postavení většinou zachováno dodnes. Již v 19. století však byly nově budované kostely využívány i jako rekvizita k urbanistickým kulisám (La Madeleine v Paříži) (Tomšíková, 1991).

Ve městech se situace zejména ve 20. století značně změnila a mnoho jiných světských staveb převzalo dominantní postavení v jejich obrazech, které původně náleželo kostelům, neboť kdyby měly nadále kostelní věže plnit úlohu dominant v městském panoramatu, musely by několikanásobně „narůst" oproti tradičnímu měřítku stávajících kostelů.

Obr. 4 – Katedrála sv. Víta, Václava a Vojtěcha. Gotická katedrála „potřebuje" okolní domy, které se k ní leckdy přimykají, aby získala správné optické měřítko pro svou velikost, bohatství a rozmanitost tvarů. Výška sousedních domů udává lidské měřítko, hřebeny střech sotva dosahují k okapovým římsám bočních lodí katedrály. Jižní věž katedrály, je s výškou 96,6 m třetí nejvyšší kostelní věží v Česku. V Praze je dominance katedrály zdůrazněna i polohou na vysokém terénním ostrohu, odkud shlíží do pražské kotliny vymodelované řekou Vltavou. (zdroj: autor, 2011)

3.2 Orientace kostela

Pro polohu kostela v urbanistické struktuře města byl v minulosti důležitý požadavek na jeho orientaci, která byla v minulosti pravdivá a symbolická zároveň. Oltář obrácený k východu (*oriens*) připomínal, že věřící vcházející do kostela ze západní strany se mají vzdalovat ze tmy hříchů a přibližovat se ke světlu, Pravdě. Modlitba k východu byla ve staré církvi považována za apoštolskou tradici. Ačkoli není možné časově přesně datovat počátek obrácení k východu, tedy odklon od pohledu směrem do chrámu, je jisté, že sahá do nejranějších dob a vždy byl pokládán za podstatnou součást křesťanské liturgie. Orientace souvisí se symbolikou Krista jako vycházejícího slunce. Směr k východu byl brzy zdůrazněn křížem. Tak do sebe přechází symbolismus kříže a orientu. Oba jsou výrazem jedné a téže víry. Tento kosmický směr je tedy pro křesťanskou liturgii významný,

je výrazem křesťanské syntézy kosmu a dějin, zakotvením v jediném ději spásy a výrazem směřování k přicházejícímu Pánu. To se však promítlo do podoby kostela až později. Apsida byla původně snad orientována k západu, což je doloženo topografickými výzkumy chrámu sv. Petra v Římě, – biskup (kněz) stojící za oltářem směrem k lidu (*versus populum*) – byl obrácen na východ, přičemž se spolu s ním, dle prastaré křesťanské tradice, obracelo celé shromáždění (Bouyer 1993; Ratzinger 2006). Poněvadž se všichni věřící, pokud se chtěli spolu s celebrantem modlit směrem k východu, museli otočit, byla tato orientace postupně opouštěna a od 4. a 5. století se chór zpravidla umisťuje na východě. Kněz pak stál před oltářem (tedy zády k lidu) a všichni byli obráceni k východu (*versus orientem*) (Syrový 1973; Berger 2008).

Kostel tedy býval stavěn od západu k východu, obrácen k východu slunce. Probíhala jím tětiva slunečního oblouku. Kristus je sluncem posvátného světa, směr jeho dráhy je řádem posvátného prostoru, řádem všeho stavění, kostel má tedy přijímat první i poslední paprsky slunce. Není-li dnes požadavek na orientaci kostela tak jasný, ztrácí se tento symbolický aspekt krásně vyjádřený Guardinim:

> „Takto běží tři směry posvátného prostoru: K tváři vycházejícího slunce, kterým je Kristus. Jemu vstříc jde pohled věřícího; z něho vycházejí paprsky Božího světla do našeho srdce. To je veliký směr, podle něhož se řídí duše a v něm sestupuje Bůh. Směr od severu k jihu, kde tma hledí k světlu, jež září v Božím slově. To vychází z hořícího srdce, aby svítilo a zahřívalo. A posléze směr zdola nahoru: Pohyb duše v touze, modlitbě a oběti, z hloubky k trůnu nejvyššího Boha. Jemu odpovídá naplnění, které sestupuje v milosti, v požehnání a svátosti." (Guardini, 1992)

Obr. 5 – Pohled na centrum Telče přes Ulický rybník. V panoramatu dominují věže kostela sv. Jakuba Staršího a bývalého jezuitského kostela Jména Ježíš. Zatímco v řadě měst byly historické dominanty setřeny novodobými výškovými stavbami, jsou dosud kostelní věže signifikantními znaky mnoha měst a vesnic. (zdroj: autor, 2015)

Dnes není orientace církevními dokumenty předepsána, ač zůstává významným symbolem. Ratzinger ve svém Duchu liturgie (2006) naléhavě zdůrazňuje potřebu znovu navázat na apoštolskou tradici směřování k východu při výstavbě kostelů a stejně tak při sloužení liturgie, kde je to jen trochu možné. Faktem je, že dnešní západní člověk má pro takovou orientaci málo pochopení a její symbolika je těžko vnímatelná – zejména v organismu města. Problematickou se jeví orientace i v případě nových kostelů, které nemusí být longitudinální, u centrálních staveb, nakonec i při dnes zcela převládajícím slavení eucharistie *versus populum*. Symbolické a teologické aspekty orientace byly v novověké sakrální architektuře a v novověkém liturgickém životě zastřeny nebo se na ně úplně zapomnělo. Lpění na návratu k důsledné orientaci chrámů se v dnešní době jeví jako určitý anachronismus. Je však nutné tomuto uspořádání přiznat symbolické a teologické bohatství a inspirující sílu. Sám Ratzinger nalézá východisko ve spojení východního směru se „znamením Syna člověka", s křížem ohlašujícím nový příchod Páně. Kde tedy není možné společné obrácení k východu, zdůrazňuje Ratzinger v návaznosti na Erika Petersona, může sloužit jako vnitřní východ víry kříž, který by měl stát uprostřed oltáře a být společným zorným bodem pro kněze a pro modlící se shromáždění (Kupka, 2009; Kupka, 2013a; Kupka 2013).

3.3 Poloha ve městě

Díky V minulosti, jak již bylo řečeno, býval kostel často nejvýraznější dominantou sídla. Urbanistická dominanta však vyžaduje velkou formu navenek i uvnitř. Obojí však již neplatí. Nežijeme v křesťanské společnosti, která má kostel a křesťanskou víru ve svém středu, ani již dnes nemohou kostelní věže konkurovat například mrakodrapům. Přesto je vhodné i dnes kostel umístit ve významné poloze, kterou v případě převládající nízké zástavby zdůrazní seskupení a dimenzování objektů, v místech vícepodlažní a výškové zástavby, kde stavba kostela nemůže konkurovat svou hmotou velkým blokům okolních objektů, lze jeho význam zdůraznit jistou prostorovou izolací, která však musí být doplněná otevřeným a lákavým uspořádáním budov církevního centra.

Církevní stavby by měly být v současnosti umisťovány tak, aby odpovídaly místu, které má křesťanské společenství ve společnosti. Jestliže se však dnes církev vidí zejména ve své služebné funkci vůči společnosti, pak nebude vytvářet prostory, které dominují velikostí. V každém případě by monumentalita neměla být pro dnešní architekturu cílem. Stavba kostela musí odpovídat tomu, co dnes pro naši konkrétní společnost znamená být křesťanem (dle Richtera, in: Prostor kostela..., 2004). Přespřílišná snaha o monumentální výraz se často míjí účinkem a stavby dominují svému okolí spíš bombasticky a vtíravě. Přesto mohou stavby kostelů a jiných církevních objektů pomáhat při tvorbě osobitých míst s identitou, ze kterých se šíří duchovní atmosféra a duch lidského porozumění.

V urbanistické struktuře může mít objekt kostela postavení solitéru i může tvořit součást blokové zástavby či uliční fronty, být umístěn v otevřené či uzavřené zástavbě. Měla by však zde být vždy snaha zdůraznit prostor před kostelem. V minulosti se pro stavby kostelů využívaly obě možnosti a záleží zejména na konkrétní lokalitě. Není vhodné „přesazovat" solitér na místo, kde je třeba navázat na stávající blokovou zástavbu (Komrska, 1991). Vertikální dominanta církevních staveb se může stát součástí hlavního prostoru města (náměstí), jak je tomu v Plzni, ale u řady historických měst, především jsou-li staršího data, může zůstat mimo (Písek, Slaný) (Hexner, Novák, 1996). Kostely v uzavřených uličních tazích už dnes v případě novostaveb příliš nepřicházejí v úvahu. Pravdou je, že v mnoha historických městech kostel nestojí na hlavním náměstí, ale vytváří se u něj zvláštní, obvykle menší veřejný prostor (kostelní náměstí, katedrální náměstí). Stejně tak je obvyklé, že v řadě historických měst nestojí kostel jako solitérní stavba, ale je zapojen do okolní zástavby.

Touto otázkou se zabýval Camillo Sitte (1995) ve své dnes klasické knize Stavba měst podle uměleckých základ z roku 1901. Sitte píše, že oproti dobovým zvyklostem

kostely, zejména v Itálii, většinou nestály volně, ale měly z jedné, dvou nebo více stran přístavby. Podle něj, ačkoli se domníváme, že nelze umístit nový kostel jinak než doprostřed prostoru tak, aby stál zcela volně, stavby uprostřed prostoru náměstí přináší jen nevýhody a naprosto žádné výhody.

> „Pro budovu je to nejméně příznivé, protože se její působení rozptyluje a nemůže dosáhnout potřebné síly. Takto umístěný objekt zůstává navždy jako dort na podnosu. Živé organické spojení s okolím je předem vyloučeno, stejně jako výhodné perspektivné efekty. Pro ně je nutný odstup a divadelní scéně podobný prostor, vytvářející pozadí pro zdůrazňované průčelí. Také pro stavebníka je centrální umístění nevýhodné, neboť nutí ke zvýšeným nákladům na dlouhá, architektonicky náročná průčelí s kamennými sokly, náročnými římsami atd. [...] Přes toto vše, přes zřejmé závady takového umístění a přes poučení z dějin církevních staveb jsou všude ve světě stavěny nové kostely téměř bez výjimky jako volně stojící uprostřed náměstí." (Sitte, 1995)

Sitte na mnoha historických příkladech dokazuje, že není potřeba a v minulosti nebylo běžné umisťovat městské kostely doprostřed volného prostoru náměstí[4]. Ačkoli to není v současnosti běžné, je tento názor zajímavým připomenutím, že existuje celá škála urbanistického řešení kostela, nikoli jen řešení jediné, ač v současnosti zcela převládající.

Obr. 6 – Kostel sv. Prokopa ve Strakonicích je součástí středověké johanitské komendy, mimořádnou památkou chráněnou v kategorii NKP. Přesto je jeho prostorové uplatnění v obraze města zcela zastíněno vysokou stavbou komína Strakonické teplárny o výšce necelých 150 metrů, který je nejvyšší stavbou a nejvýraznější dominantou města. (zdroj: autor, 2015)

4 Sitte (1901) dokládá, že z 255 římských kostelů je na jedné straně přistavěno 41, na dvou stranách 96, na třech stranách 110 a na čtyřech stranách dva kostely. Volně stojících je pouze šest kostelů, přičemž z nich jsou dva moderní, protestantský a anglikánský, zatímco zbývající čtyři jsou zatlačeny na okraj nebo do rohu náměstí. (srv. Sitte, 1995)

Ačkoli nelze aspirovat u novostaveb kostelů na zcela dominantní postavení v sídle, plní většina církevních staveb, zvláště kostelů a klášterů, důležité sídlotvorné a také centrotvorné funkce. Většina stávajících kostelních staveb, kostelů, klášterů a katedrál, vznikala v minulých stoletích, kolem nich byly stavěny obytné domy a jiné občanské stavby. Později byly tyto stavby začleňovány do komplexů náměstí a ulic sídel. Stavba kostela ovlivňuje urbanistickou, prostorovou a funkční strukturu sídel danou půdorysnou dispozicí, hmotovým uspořádáním a výškovým zónováním urbanistických souborů, způsobem zastavění, rozložením volných ploch, zeleně a dominantních staveb, mezi které řada kostelů a církevních staveb náleží. Výrazně se podílí na výtvarné kompozici sídel, na plošné, hmotové a prostorové skladbě jejich objektů, určují jejich proporce, měřítko, konfiguraci i členění a vytvářející estetickou formu, jejich obsah a funkci. Ovlivňuje a zvláště zvyšuje atraktivitu sídel, která se projevuje ve více formách. Z tohoto hlediska je určité dominantní postavení opodstatněné. Při lokalizaci nových chrámů je tře ba zvažovat jeho vztah ke stávajícím městským dominantám, kterým se může podřídit, nebo naopak může vytvořit v obraze sídla novou dominantu, zdůrazňující nové těžiště obce, což musí být podtrženo i jeho architektonickým řešením. Ve vhodných podmínkách je možné nový kostel lokalizovat i mimo těžiště zástavby a tím vytvořit novou dominantu působící v krajině. Kostel je v sídle zároveň velmi významným orientačním bodem. Má být, pokud možno, umístěn v pohledových městských osách, aby byl dobře viditelný z dopravních i pěších komunikací (Kupka, 2009).

Obr. 7 – Pavlov na Vysočině. Dominanta kostela sv. Víta je měřítkově zcela zastíněna skupinou větrných elektráren. Přestože se jedná oproti současným projektům o relativně nízké stroje, přesto je dominantní působení kostela v krajinných panoramatech znehodnoceno. (zdroj: autor, 2015)

Pro umisťování nových sakrálních staveb platí řada pravidel vyplývajících ze zásad urbanismu a územního plánování, včetně ohledu na světové strany a polohu v rámci sídla (náves, náměstí, sídliště, okraj sídla) (Musil, 1991; Vaníček, 1991). Při hledání vhodného místa pro domov křesťanského společenství je třeba zohlednit, jaké je jeho místo ve společnosti. Potom je důležité hledat vhodné místo v urbanistické struktuře sídla a až následně hledat architektonickou formu stavby.

Musí být zohledňovány aspekty provozní a funkční, tj. zejména dostupnost vhledem k frekvenci návštěv objektu věřícími a počtu účastníků. Musí být respektována poloha sídla v soustavě osídlení (venkov, město), převládající funkce sídla a jeho okolí, charakteristické znaky sídla, jeho urbanistické řešení, charakter a hustota okolní zástavby (prostorová a hmotová skladba, existující dominanty, výšková hladina, historická struktura zástavby, parcelace, kompoziční průhledy), počet obyvatel sídla a jeho okolí a jejich sociální skladba, podíl věřících obyvatel, struktura komunikační sítě a organizace hromadné dopravy.

Určitou roli hrají aspekty územně organizační (kostely farní, filiální, hřbitovní, kapitulní, biskupské, klášterní), prostorový a kompoziční vztah k existujícím kostelům v sídle, zejména tvoří-li dominanty v siluetě sídla (podobně vztah i k ostatním dominantám), společensko-psychologické (požadavek shromažďování, setkávání věřících, identifikace se s funkčními a estetickými danostmi prostředí, orientace v území). Kromě toho je důležité umisťovat církevní stavby i z hlediska výtvarné kompozice, hustoty zástavby, forem prostorového soustřeďování tj. z hlediska urbanisticko-architektonických aspektů (převládají zástavba obytná, smíšená, centrální, starší, novodobá, historicky cenné prostředí), neboť chrámy se stávají výraznými prvky daného prostoru v užším i širším smyslu (vnímání z hlediska parteru, siluety celého sídla, průhledů i krajinného působení). Zvláštní požadavky na umístění kostela se pak objevují v případě nutnosti vazby na památné události (poutní a votivní objekty).

Z hlediska návštěvníků církevních staveb je potřebná dobrá dostupnost pěšími trasami, městskou hromadnou dopravou (zastávky) i dopravou individuální (parkoviště). Kostel nesmí být odříznut od hromadné dopravy, ale současně je vhodné jej chránit od přílišného ruchu. Úkolem architekta-urbanisty je vytvořit cesty vedoucí ke kostelu tak, aby podporovaly niternou přípravu na bohoslužbu. Rovněž okolní prostor musí být upraven tak, aby zde mohly doznít zážitky z bohoslužby. Měl by zde být prostor pro sousedský rozhovor, pro osobní setkání. Kostelní „náměstí", kolem kterého se soustřeďují stavby církevní obce, nemá být odděleno od každodenního života. Prostoru prospívá, křižují-li jej cesty na pracoviště, za nákupy, za rekreací, jestliže je zde pamatováno na odpočinek starých lidí, na hry dětí a na to, aby obchody nebyly příliš daleko. Přesto má být bezprostřední vstup do chrámu veden z nástupního a zároveň rozptylného prostoru, který je dopravně odlehčený a na který navazují zejména pěší tahy a promenády vedoucí do obytných částí.

V minulosti hrála a i dnes hraje významnou roli v prostoru sídla a krajiny zeleň u církevních objektů. Působení zeleně církevních staveb v prostoru města, vesnice a krajiny je významný faktor prostředí sídel i utváření kulturní krajiny. Její význam je jak ideový a estetický tak ekologický. Vzhledem k tomu, že zeleň u církevních staveb patří mezi její nejstarší prvky, má i nemenší význam kulturní, je závažná zejména pro historická sídla a stojí leckdy v zájmu památkové péče i ochrany přírody a krajiny (památné stromy). Pro prostředí kostelů jsou charakteristické Solitérní stromy, dochované jako fragmenty zeleně někdejších hřbitovů. Tyto stromy svým stářím a mohutným vzrůstem se tak staly tradiční součástí obrazu našich kostelů. Solitérní zeleň se v souvislosti s církevním objektem stává tradiční součástí jeho urbanistické polohy (Kupka, 2009).

Obr. 8 – Slavíkovice na Klatovsku představují venkovské sídlo harmonicky zasazené do krajinného rámce zemědělské krajiny, s jednou dominantou kostela sv. Josefa. (zdroj: autor, 2008)

4 Kostel v krajině

V souvislosti se sakrální architekturou obecně i s architekturou kostelů jsou důležité i aspekty krajinářské. Krajina funguje jako rozlehlá základna pro člověkem vytvořená místa, která do sebe pojímá a jako by pro ně předem připravovala přírodní „vnitřní" místa, významuplná místa, která jsou pro své zvláštní strukturální vlastnosti „známá". Volba míst určených náboženskému kultu se vždy zakládala na jejich zvláštním působení (*genius loci*), které vyvolávalo v člověku pocit náboženského zážitku, zážitku transcendentna. Důležitý je i aspekt přístupu a vyjádření vztahu k sídlu vyznačením trasy, která také může mít zvláštní ráz. Z toho je zřejmé, že volba místa je pro sakrální architekturu podstatná, stejně důležitá jako volba architektonické formy.

4.1 Kostel a chápání přírody

Hrotité či baňaté ukončení věží s křížem, kalichem i kohoutem či hvězdou, hmoty chrámů, klášterů i kalvárií spolu s hmotami hradů modelovaly a modelují urbanizovanou krajinu, ale i prostory měst a obcí. Věže kostelů obvykle budované na krajinářsky exponovaných místech jsou v krajinném obraze lidskou rukou vytvořené dominanty, orientační body s významným symbolickým nábojem. K tomu se opět vyjadřuje Palladio:

> „Postaví-li se chrámy vně města, pak se jejich čela udělají tak, aby vedla na veřejné cesty nebo k řekám, jestliže se bude u nich stavět, aby je mohli mimojdoucí vidět a zdravit a klanět se před čelem chrámu." (Palladio 4.I)

Volba míst určených náboženskému kultu se vždy zakládala na jejich zvláštním působení (genius loci), které vyvolávalo v člověku pocit náboženského zážitku, zážitku transcendentna. Z toho je zřejmé, že volba místa je stejně důležitá jako volba architektonické formy (Kupka, 2024).

V chápání tradičních společenství jsou kosmické úrovně – podsvětí, země a nebe – propojeny a toto spojení je vyjadřováno obrazem axis mundi (osa světa), která spojuje a zároveň podpírá nebe i zemi. Okolo této osy se rozkládá svět, osa se nachází „uprostřed", na „pupku země" (omphalos), je středem světa. Posvátné místo tvoří zlom v homogenním prostoru, tento zlom je symbolizován otvorem, kterým lze přecházet z jedné oblasti do druhé (Eliade 2006, s. 28n). Taková pozoruhodná místa existovala a existují v krajině

vždy a vytvářela a prohlubovala se již od prehistorické doby. V každém místě, které mělo nějaké výrazné vlastnosti, se projevovalo pro tehdejší lidi nějaké božstvo.

Krajina, ve které člověk žije, není pouhým prouděním fenoménů, ale má strukturu a obsahuje významy. Z přírodní krajiny se tak stává kulturní krajina, to znamená prostředí, kde člověk našel své významuplné místo v rámci celku. Norberg-Schulz (1994) definuje pět různých způsobů pochopení přírody, které mají v různých kulturách různou váhu a následně se promítají i do formy a umístění kultovních staveb. První způsob považuje za své východisko síly, které vztahuje ke konkrétním prvkům („věcem") přírody, která je chápána jako „sňatek" mezi nebem a zemí. Například hora náleží „zemi", ale zvedá se k nebi. Je „vysoká", blízká nebi, je místem setkání obou elementů. Proto byly hory považovány za „centra" jimiž prochází axis mundi, místa uvnitř všeobsáhlé krajiny, v nichž se vyjevuje struktura bytí, jež slouží jako objekty orientace a identifikace člověka. Bývaly chápány jako magické prvky v krajině, vizuálně jí dominující a také „magicky" zvláštní (Day, 2004), „kosmické" hory, které vyjadřují spojení mezi nebem a zemí. Taková místa nikdy nejsou místy, která si člověk vybírá, jen je odhaluje. Posvátné místo se člověku tím či oním způsobem samo zjevuje. Hory se tak stávají jedním z archetypů kultovního místa. Chrámy jsou pak napodobeninami takové kosmické hory, představují spojení mezi nebem a zemí (Eliade, 2006). Podobně mohou být pro svou nepomíjivost chápány skály a kameny, voda jako zúrodňující element a symbol život, ale i rostliny. Nebe a země se sjednocují ve stromu, jenž se zvedá ze země, ale nejen v prostorovém smyslu, ale i protože roste, je „živý" a každým rokem znovu opakuje proces stvoření. Pro lokalizaci kultovních staveb byly zásadní zvláštní či výrazné geomorfologické útvary, nejčastěji vyvýšeniny, pahorky a hory (Říp), ale i rokliny, propasti či jeskyně (Svatý Jan pod Skalou). Jindy bývala určující vegetační složka, strom, háj, les, v jiných případech vodní útvary, prameny, jezera, řeky a podobně. To platí z velké části i pro umisťování křesťanských chrámů, ačkoli u nich je primární nový, duchovní pojem chrámu.

Druhý způsob pochopení přírody spočívá v tom, že je z proudu událostí vyabstrahován systematický kosmický řád, který se zpravidla zakládá na sluneční dráze, přírodním jevu, jenž nepodléhá změnám, a dále na světových stranách. Tyto aspekty byly a jsou zohledňovány v budování křesťanských chrámů, v jejich formě a zejména orientaci (západ – východ).

Třetí způsob pochopení přírody spočívá v definování charakteru přírodních míst, která jsou uvedena ve vztah k základním rysům člověka. Každá krajina má svou osobitost, svého genia. Tyto charakteristické rysy pochopili staří Řekové tak, že je personifikovaly jako antropomorfní bohy. V každém místě, které mělo nějaké výrazné vlastnosti, se projevovalo nějaké božstvo. Ještě dříve, než byly zbudovány první chrámy, byly v ideálních polohách, z nichž bylo možno obsáhnout celou „posvátnou" krajinu, vztyčovány volně stojící oltáře, později tato významuplná místa zaujímaly staré chrámy. Jsou to archetypická místa, ústraní, kde lze zakoušet přítomnost původních sil země. Charakteristickými příklady jsou Eremo delle Carceri sv. Františka u Assisi nebo Sacro Speco sv. Benedikta u Subiaco. V těchto místech prožívali středověcí světci mystérium přírody, jež pro ně znamenalo přítomnost Boha (Norberg-Schulz, 1994).

Čtvrtým, méně hmatatelným fenoménem je světlo. V křesťanském světě se světlo stalo „elementem" prvotního významu, symbolem spojení a jednoty, spjatým úzce s pojmem lásky. Bůh zde je *pater luminis* a „Boží světlo" zjevením ducha. V byzantském malířství bylo Boží světlo konkretizováno zlatým pozadím obklopujícím hlavní postavy jako svatozář. V krajině je tato všeobjímající láska vyjádřena světlem. Místo činí posvátným přítomnost světla. Otto (1998) specifikuje toto světlo jako negaci tmy. Podle něj mají umělci na Západě jen dva přímé prostředky zachycení posvátna, tmu a mlčení. Tma musí být taková, aby ji její protipól zrušil a zároveň ještě zvýraznil. Teprve přítmí je „mystické". A dojem z něho je dokonalý, když se spojí s pomocným momentem vznešenosti. V mluvě tónů tomu odpovídá mlčení. Kromě mlčení a tmy zná umění Východu ještě

třetí prostředek k vyvolání silně posvátného dojmu, prázdnotu, širou prázdnotu, která je zároveň vznešeností v horizontální dimenzi. Tak jako temno a mlčení je i prázdnota negací, ale takovou negací, jež odsouvá „teď a tady", aby zapůsobilo cosi „zcela jiného" (Otto, 1998).

Světlo je spjato s časovými rytmy přírody, tvořícími pátou dimenzi pochopení přírody. Účast člověka na celku přírody se konkretizuje v rituálech, v nichž se opakují „kosmické události" jako stvoření, smrt a vzkříšení. Podobně jako kostel představuje zlom úrovně v profánním prostoru, znamená bohoslužba, odehrávající se ve svém vymezeném okrsku, zlom v profánním časovém trvání. Již zde není přítomen aktuální historický čas jako v okolních ulicích a domech, nýbrž čas, v němž se odehrál život Ježíše Krista, čas posvěcený jeho kázáním, jeho utrpením, jeho smrtí a jeho zmrtvýchvstáním, *illud tempus* (Elliade, 2006).

Věc, řád, charakter, světlo a čas jsou základními kategoriemi konkrétního pochopení přírody. Zatímco věc a řád jsou kategorie prostorové, charakter a světlo odkazují k celkové atmosféře místa. Věc a charakter jsou dimenzemi země, zatímco řád a světlo jsou určovány nebem. A konečně čas, který je dimenzí stálosti i změn, činí prostor a charakter součástí živé skutečnosti, jež je v každé chvíli dána jako určité místo, jako genius loci (Norberg-Schulz, 1994).

Obr. 9 – Poutní areál Kalvárie nad Česticemi na Strakonicku. Volba míst určených náboženskému kultu se vždy zakládala na jejich zvláštním působení (genius loci), které vyvolávalo v člověku pocit náboženského zážitku, zážitku transcendentna. Některá barokní poutní místa využívají krajiny k mimořádně působivému harmonickému vyznění posvátného místa (zdroj: autor, 2011)

4.2 Fenomén barokního poutnictví a krajina

Zvláště významné krajinářské působení vykazují stavby poutních chrámů. Motiv cesty a putování se nevyčerpává pouze poutními cestami, naopak se s ním setkáváme často, v sakrální architektuře i urbanismu. „Cesta" je prostorově zhmotněná postavením chrámu v pohledově exponované poloze, většinou na vyvýšeném místě. Chrám se stal orientačním bodem nejen pozemské cesty, ale i cesty duchovní. Důležitým jevem, zvláště typickým pro středoevropský prostor, je pak zejména barokní poutnictví a jeho projev v české krajině (Kupka, 2007). Staletá tradice náboženského života lidu prostoupená barokní vírou v zázračné propojení a vzájemné prostupování sakrálního a profánního, projevující se v umělecké oblasti mimo jiné také bohatostí forem a duchovním obsahem plným napětí, zasahuje celou krajinu a výrazně ji sakralizuje (Royt, 2000). Poutní místa v exponovaných polohách odkazují na století „vyzdvihování" české krajiny k nebi. Silná dominanta prostupuje svou mocí okolí, „sbírá ho" a vztahuje ho k sobě, rozvrhuje ho pod nebem (Horyna, 2001). Barokní umělci chápou krajinu v jejím duchovním významu jako součást posvátného děje (Royt, 1995), důmyslně ji zapojují do náboženského dramatu a využívají při tom její různorodosti ve střídání dojmů tak, jak jezuité činili s nevídanou nádherou v divadelních hrách – mezi kterými nechyběly hry pašijové – plných zbožné poezie, s nimiž hned po svém příchodu do Prahy sklízeli nebývalý úspěch (Šámal, 1941). Význam pouti pregnantně vyjadřuje bula papeže sv. Jana Pavla II. *Incarnationis mysterium*, kterou se vyhlašuje Velké jubileum roku 2000:

> „Pouť byla vždy významnou chvílí v životě věřících a v různých dobách nabývala různých kulturních výrazů. Připomíná osobní putování věřícího po stopách Vykupitele: je cvičením účinné askeze, pokáním za lidské slabosti, stálou bdělostí nad vlastní křehkostí, vnitřní přípravou na obnovu srdce. Skrze bdění, půst a modlitbu poutník postupuje po cestě křesťanské dokonalosti a za pomoci Boží milosti se snaží dojít „k mužné zralosti, k onomu věku, kdy se na nás uskuteční Kristova plnost" (Ef 4,13).

Hlavní rozvoj poutnictví nastává po polovině 17. století, kdy již v zemi nebylo místo pro nekatolická vyznání (Royt, 1994). V pobělohorské době probíhaly tisíce poutí a každá z nich měla alespoň do jisté míry svůj vlastní charakter (Holubová, 2010). Tvrdým zásahem proti poutnictví pak byly dekrety Josefa II. z let 1782 až 1784, kdy byla poutní místa hromadně rušena a chrámové poklady ve větší míře proměněny v mince (Royt, 1994; Royt, 2001; Royt, 2010). Ačkoli poutě i nadále pokračovaly a pokračují dodnes, nikdy nedosáhly podoby a rozkvětu doby předjosefínské a nikdy už neměly takový vliv na podobu naší krajiny jako během tohoto poměrně krátkého období barokního poutnictví. Tak jako poutě patří k baroku, tak patří baroko k českým zemím, a to z velké míry právě pro poutní místa zasazená v české nebo moravské krajině (Bedřich, 2002). Zachování staveb, struktur a reliktů barokního poutnictví v krajině a jejich obnova, konzervování či alespoň poznání a zdokumentování jsou nezbytné pro zachování kulturního dědictví a kvalit zdejší krajiny. Fenoménem poutí a českých poutních míst se zabývá četná literatura (např. Černý, 2000-2003; Černý, 2004; Černý, 2006, Dibelková, 2004; Vlček, Sommer a Foltýn, 2002 ad.). Existují různé typy poutních míst s odlišným zasvěcením, architekturou i celkovým pojetím[5]. Některá z nich se více než jiná váží na svůj krajinný kontext, který se stává součástí celkové kompozice. Mezi kalváriemi mají mimořádné postavení ty, jež svými stavebními součástmi ovládly rozsáhlejší část krajiny s cílem napodobit topografii Jeruzaléma, v českých zemích vznikly jenom dvě, Římov a Starý Hrozňatov (Kupka 2014, Kupka, 2019, Šimůnek et al., 2022). Barokní poutě se tedy nevepsaly do české krajiny jen vlastním poutním místem, ale řadou dalších doprovodných objektů a poutních cest, které křižovaly krajinu. Existence poutí dala vzniknout nádherným alejím stromů,

5 Zajímavou typologii dle zakladatelské legendy a společenské struktury podílu na rozvoji poutního místa podává Martin Gaži (2009).

radiálně se sbíhajícím k poutnímu místu a chránícím poutníky před nepřízní počasí. Patří ke kulturnímu dědictví, k naší národní identitě a k významným hodnotám kulturní a historické charakteristiky krajiny. Poutní místo náleží k nejtypičtějším projevům úkazu, kterému se tradičně říká genius loci, zvláštní kouzlo a osobitost místa (Tanner, 2001).

Drobné církevní stavby doplňovaly skupiny stromů, což byl zvyk ještě z předkřesťanského období. Nejčastěji to byla dvojice nebo trojice, jako doprovod drobných sakrálních staveb se však objevuje i jednotlivý strom či čtveřice. V lokalitě poutních míst bývaly i zvláštní balvany, opředen pověstmi (Svatý Kámen). Podél cesty se též obezdívaly a jinak upravovaly prameny či zdroje pitné vody. Na mostech po celé zemi se na paměť shození „mučedníka zpovědního tajemství" z mostu objevují plastiky sv. Jana Nepomuckého. Pro odpočinek poutníků, jejichž poutě se konaly každoročně se železnou pravidelností, vznikaly při poutních cestách hospice a zájezdní hostince, mnohde s kaplí pro zbožné rozjímání poutníků. V některých případech se objevují i poboční poutní místa (Malá Svatá Hora na Příbramsku). U dalekých poutí, např. do Santiaga de Compostela, bylo možno pro ty, kteří již nemohli pokračovat dál, získat milosti spojené s návštěvou poutního místa i v jiných privilegovaných kostelech po cestě (Kupka, 2007; Kupka, 2010).

Obr. 10 – Kostel Panny Marie Bolestné ve Sloupu je ukázkou nevelké venkovské dominanty, která vizuálně ovládá dané sídlo a demonstruje sakralizaci české krajiny v období rekatolizace. (zdroj: autor, 2006)

5 Závěr

Stavba kostelů navazuje na tisíciletou tradici, ze které čerpá inspiraci. V průběhu dějin se v západoevropském prostoru vytvořil určitý archetyp stavby – kostel, stylově a dobově proměnlivý, přesto srozumitelný, stále jiný a přesto v mnohém vždy stejný. Neboť člověk se cítí „doma" v prostředí naplněném významy, v prostředí srozumitelném a „pravdivém", tento archetyp prochází staletími, jednotlivé části kostela se proměňují, přičemž se jejich formy v mnohém opět vracejí. Příspěvek přinesl několik úvah, ne vždy

souvislých, nad postavením kostela, který je mimořádnou stavbou, v sídelní struktuře a v krajině, přičemž je nutné zdůraznit, že se jeho význam v moderní víceméně ateistické společnosti posouvá k jiným aspektům než náboženstvo-symbolickým. Navzdory tomu i v dnešním městě mohou stavby kostelů hrát významnou roli v urbanistické kompozici, akcentovat a spoluvytvářet individuální prostory, jejich jedinečnost a ducha. Architekti i studenti v ateliérových pracích leckdy ve svých projektech a studiích sahají, byť především z kompozičních či estetických důvodů, k tomuto typu objektu, který je stále jistým srozumitelným archetypem spjatým s významnými částmi měst. Tento příspěvek se snaží zdůraznit, že by však měla být zohledněna stálá dvojkolejnost kostela, který je na jedné straně viditelnou stavbou, ale zároveň má být výmluvným znamením Církve putující na zemi i obrazem Církve přebývající v nebi (Obřad svěcení kostela, ODEA II/2), přičemž architektura kostela nepůsobí jen svým vnějším vzhledem a vnitřním prostorem, ale i svým místem a polohou.

Obr. 11 – Územní studie rozvojového území obce Zichovec (Atelier V, 2009). Cílem studie byl mj. návrh takové prostorové struktury zástavby, která vytvoří novou náves, nový společenský prostor. Ten je akcentován novostavbou „kaple" (sakrálního objektu). Ačkoli předpoklad liturgického využití objektu je minimální, tradiční forma jednoznačně identifikuje a spoluvytváří centrum, významový střed obce. (kresba: Daniel Stojan, 2009)

Článek byl podpořen projektem programu na podporu aplikovaného výzkumu a experimentálního vývoje národní a kulturní identity (NAKI III) DH23P03OVV006 Historická kulturní krajina v ohrožení a její vize v kontextu soudobých proměn

Literatura

BEDŘICH, Martin (2002). Průvodce poutním místem i životem (Matěje Tannera Hora Olivetská), Souvislosti, revue pro literaturu a kulturu 51, 2002, č. 1, s. 243–248. ISSN:0862-6928.

BERGER, Rupert (2008). Liturgický slovník. Praha: Vyšehrad. ISBN 978-80-7021-965-2.

BOUYER, Louis (1993). Liturgie und Architektur. Freiburg im Breisgau: Johannes Verlag. ISBN 978-3-89411-315-5.

CIC – Kodex církevního práva (Codex iuris canonici). Auctoritate Ioannes Paulus II promulgatus, 25. VI. 1983, editio typica Libreria Editrice Vaticana. České vydání Praha: Zvon, 1994. ISBN 80-7113-082-6.

ČERNOUŠEK, Tomáš (1995). Liturgický prostor. Olomouc: Matice cyrilometodějská.

ČERNÝ, Jiří (2000-2003). Poutní kostely a kaple v českobudějovické diecézi. Seriál o živých, zaniklých a zapomenutých poutních místech. In: Setkání – Aktuality č. 2/2000 (roč. XI.) – č. 11/2003 (roč. XIV.).

ČERNÝ, Jiří (2004). Poutní místa Českobudějovicka a Novohradska. České Budějovice: Veduta. ISBN 80-86829-03-0.

ČERNÝ, Jiří (2006). Poutní místa Jižních Čech. Milostné obrazy, sochy a místa zvláštní zbožnosti. České Budějovice: Veduta. ISBN 80-86829-19-7.

DAY, Christopher (2004). Duch a místo. Praha: ERA. ISBN 80-86517-95-0.

De CLERC, Paul (2002). Moudrost liturgie a jak jí porozumět. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství. ISBN 80-7192-453-9.

DIBELKOVÁ, Irena (2004). Poutní místa v Čechách. Praha: Olympia. ISBN 80-7033-844-X.

ELIADE, Mircea (2006). Posvátné a profánní. Praha: OIKOYMENH, ISBN 978-80-7298-614-9.

GAŽI, Martin (2010). K typologii mariánských poutních míst na jihu Čech v 17. a 18. století. In: MIHOLA, Jiří (red.). Na cestě do nebeského Jeruzaléma. Poutnictví v českých zemích ve středoevropském kontextu. Brno: Moravské zemské muzeum, s. 137–158, ISBN 978-80-7028-359-2.

GUARDINI, Romano (1992). O posvátných znameních. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství. ISBN 80-85527-04-09.

GOČOVÁ, D. a SOROČINOVÁ, A. (1991). Cerkov-gréckokatolícky chrám v minulosti a dnes. Urbanita 70. Cirkevné stavby v územnom plánovaní. s. 46–50. ISSN 0139-5912

HEXNER, Michal a NOVÁK, Jaroslav (1996). Urbanistická kompozice. Praha: ČVUT. ISBN 80-01-01451-7.

HRŮZA, Jiří a ZAJÍC, Josef (1995). Vývoj urbanismu I. Praha: ČVUT. ISBN 80-01-01342-1.

HORYNA, Mojmír (2001). Baroko v české krajině a historické paměti, In: VLNAS, Vít (red.). Sláva barokní Čechie. Umění, kultura a společnost 17. a 18. století. Praha: Paseka 2001, s. 249–255. ISBN 80-7035-254-X.

Sv. JAN PAVEL II., Incarnationis mysterium, 29. XI. 1998, AAS 91 (1999), 129–143, český překlad Praha 1999.

KKC – Katechismus katolické církve (Catechismus Catholicae Ecclesiae). editio typica Libreria Editrice Vaticana, 1997, české vydání Praha: Karmelitánské nakladatelství, 2001. ISBN 80-7192-488-1.

KOMRSKA, Jan (1991). Miesto pre domov kresťanského spoločenstva. Urbanita 70. Cirkevné stavby v územnom plánovaní. s. 32–38. ISSN 0139-5912.

Koncerty v kostelích – KONGREGACE PRO BOHOSLUŽBU A SVÁTOSTI, instrukce Koncerty v kostelích, 5. XI. 1987, Prováděcí směrnice ČBK k instrukci Koncerty v kostelích, Praha: ČBK, 1995.

KUPKA, Jiří (2007). Barokní poutní krajina. Zahrada – Park – Krajina. 2007, 17(3-4), s. 33-36. ISSN 1211-1678.

KUPKA, Jiří (2010). Liturgický prostor. Reflexe uspořádání kostela. Rigorózní práce, KTF UK Praha.

KUPKA, Jiří (2013a). Kostel – hranice sakrálního a profánního. In: Perspektivy území II: hranice a rozhraní. Praha: ČVUT, s. 141-151. ISBN 978-80-01-05339-3.

KUPKA, Jiří (2013b). Teologické a symbolické aspekty stavby kostela. In: Člověk, stavba a územní plánování 7. Praha: ČVUT, s. 226-233. ISBN 978-80-01-05225-9.

KUPKA, Jiří (2014). Kulturní hodnoty krajiny. In: Výstavba v souladu s krajinou. Brno: VUT, s. 35-49. ISBN 978-80-214-4884-1.

KUPKA, Jiří (2019). Římov – South Bohemian Jerusalem. Acta Geoturistica. 2019, 10(1), s. 51-60. ISSN 1338-2292.

KUPKA, Jiří (2024). Putování a vystupování na horu jako symbol. In: Prostor pro život. Cesty. Sborník mezinárodní konference Krajina Sídla Památky 2024. Brno: VUT. s. 48-59. ISBN 978-80-214-6263-2.

MUSIL, Jiří (1991). Církevní stavby v procesech funkčních a prostorových přeměn sídel. Urbanita 70. Cirkevné stavby v územnom plánovaní. s. 25–28. ISSN 0139-5912.

NORBERG-SCHULZ, Christian (1994). Genius loci. K fenomenologii architektury. Praha: Odeon. ISBN 9788073633035.

OTTO, Rudolf (1998). Posvátno. Iracionalita v ideji božství a její poměr k racionalitě. Praha: Vyšehrad, 160 s. ISBN 80-7021-260-8.

PALLADIO, Andrea (1958). Čtyři knihy o architektuře, v nichž se po krátkém pojednání o pěti řádech a o těch pokynech, které jsou při stavění nejnutnější, pojednává o soukromých domech, o cestách, o mostech, o náměstích, o xystech a o chrámech. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění.

Prostor kostela utváří víru někdy hlouběji než hlásání slova. Rozhovor s Klementem Richterem (2004). Salve. Revue pro teologii a duchovní život. 4/04, s. 13–27. ISSN 1213-6301.

RATZINGER, Joseph (2006). Duch liturgie. Brno: Barrister-Principal. ISBN 80-7364-032-5.

ROYT, Jan (1994). Lidová zbožnost v 17. a 18. století a její obraz ve výtvarném umění. In: HLEDÍKOVÁ, Zdeňka a POLC, Jaroslav V. (red.): Pražské arcibiskupství 1344–1994. Praha: Zvon, s. 179–196. ISBN 80-7113-091-5.

ROYT, Jan (1995). Římov. Poutní areál s loretou a kalvárií. Velehrad: Historická společnost Starý Velehrad.

ROYT, Jan (2000). Zahrada mariánská. Mariánská úcta ve výtvarném umění od středověku do 20. století. Sušice: Muzeum Šumavy. ISBN 80-238-6190-5.

ROYT, Jan (2001). Víra, zbožnost a církev. Barokní Pietas. In: VLNAS, Vít (red.). Sláva barokní Čechie. Umění, kultura a společnost 17. a 18. století. Praha: Paseka, s. 15–21. ISBN 80-7035-254-X.

ROYT, Jan (2010). Barokní pouť v Čechách. In: MIHOLA, Jiří (red.). Na cestě do nebeského Jeruzaléma. Poutnictví v českých zemích ve středoevropském kontextu. Brno: Moravské zemské muzeum, s. 31–48. ISBN 978-80-7028-359-2.

SC – II. VATIKÁNSKÝ KONCIL, konstituce o liturgii Sacrosanctum concilium. 4. XII. 1963, AAS 56 (1964), 97–144, český překlad Praha 1995.

SITTE, Camillo (1995). Stavba měst podle uměleckých zásad. Praha: ABF, ISBN 80-901608-1-6.

SYROVÝ, Bohuslav (1973). Architektura. Praha: SNTL.

ŠÁMAL, Jindřich (1942). Římov. Praha: Vyšehrad.

ŠIMŮNEK, Robert et al. (2022). Krajiny barokních Čech. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, Česká historie. vol. 39. ISBN 978-80-7422-860-5.

TANNER, Matěj (2001). Hora Olivetská. Brno: Host, ISBN 80-7042-594-6, 80-7294-034-1.

VANÍČEK, M. (1991). Princípy cirkevnách zariadení. Urbanita 70. Cirkevné stavby v územnom plánovaní. s. 42–45. ISSN 0139-5912.

VLČEK, Pavel, SOMMER, Petr a FOLTÝN, Dušan (2002). Encyklopedie českých klášterů. Praha: Libri. ISBN 80-85983-17-6.

ZOPK – Zákon č. 114/1992 Sb., o ochraně přírody a krajiny, v platném znění.

Informace o autorovi

doc. Ing. arch. ThLic. Jiří Kupka, Ph.D.

Fakulta stavební ČVUT v Praze, Katedra urbanismu a územního plánování

jiri.kupka@fsv.cvut.cz